

BOHEEMLASLIKU TÖÖMEETODIGA FILOLOOG

Udo Uibo 60

Udo Uibo on tõiselt rännelnud keele ja kirjanduse vahel. Ta lõpetas ülikooli eesti filoloogina eesti keele eriharuse diplomitööga „Eesti keele morfoloogilise analüüsi põhimõtteid ja probleeme” ning tuli 1979. aastal tööle tollase Keele ja Kirjanduse Instituudi terminoloogia ja õigekeelsuse sektorisse, Henno Rajandi parasjagu loodavasse grammatika-gruppi. Järgmisel aastal vahetas sama maja piires peremeest ja asus ajakirja Keel ja Kirjandus keeleteaduse osakonna toimetajaks. Aga 1990. aastal lahkus hoopis ajakirja Looming kirjanduskriitikat toimetama ja juhtis 1997–2005 Loomingut lausa peatoimetajana. Ka tema ilukirjanduslike tõlgete loend on üsna aukartustäratav. Ent 2007. aastast alustas ta oma endises koduajakirjas sarja „Etümoloogilisi märkmeid” ja on nüüd, alates 2012. aastast täiskohaga tagasi esimeses töökohas (mis on küll vahepeal uue nime saanud) ning uuribki jälle Eesti Keele Instituudis keelt. Laia haardega ja mitmekülgse literaadi 60. sünnipäeva puhul vestles temaga KRISTIINA ROSS.

Selle aasta veebruaris toimus su esimese ajakirja ettevõttel konverents pealkirjaga „Filoloogia lagunemine”, mille keskseks teemaks oli välja kuulutatud küsimus, kas filoloogia kui distsipliin on tänapäeval pöörduvatult killunenud väikesteks alamvaldkondadeks või on selle eriharud (keeleteadus, kirjandusteadus, folkloristika) üksteisega siiski veel ka sisuliselt seotud. Mis sa oma elukogemuse taustal filoloogiast arvad? Kas oled end igas rollis tundnud filoloogina või pigem kord keele, kord kirjanduse inimesena?

Nagu ka sellel konverentsil selgus, on filoloogia mõiste maht eri aegadel ja

eri maades erinev. Anglosaksi maades ja Prantsusmaal tähendab see kirjakeele mälestiste uurimist, meil on see saksa ja vene keele mõjul kujunenud lingvistika, kirjandusteaduse ja folkloristika katusterminiks. Ma pole kunagi arvanud, et lai silmaring on kahjulik, ja selles mõttes on filoloogia avaram käsitlus mulle meeltemööda. Naabervaldkondi hõlmavad teadmised on hädavajalikud, nendeta võib uurija kergesti eksijäreldusteni jõuda. Näiteks jäi ühest täiesti soliidsest folkloristikaalasest uurimusest kunagi silma väide, et laulumäng „Vares, vaga linnukene, / lendas linna uulitsale” olevat tekkinud Ida-Eestis, sest siin on tavapärase sõna *tänav* asemel kasutatud vene laenu *uulits*. Paraku tuli sõna *tänav* tänapäevases, linnatänavana tähenduses käibele alles 1920. aastail riigivõimu suunaval kaasabil, enne seda oligi linnatänavana tähenduses kasutusel sõna *uulits*. Georg Müller on seda juba 1601. aastal tarvitanud Tallinna kontekstis. Nii et selle laulumängu tekkekohast sõna *uulits* kasutamine kahjuks mingit teavet ei anna.

Oled kõigil ettevõtetud aladel säranud. Juba üliõpilasena äratasid tähelepanu Tapa keelepäeval. Keele ja Kirjanduse toimetajana olid legendaarne oma usaldusväärse poolest. Kirjanduskriitikuna kardetud ja nauditud. Peatoimetaja rollis imetleti su tasakaalukust. Tõlkimise eest oled kaks korda saanud kultuurkapitali aastaauhinna. Oma nüüdseks viimases rollis avaldasid kaks aastat tagasi „Sõnalugude” raamatu, millest sai tõeline hitt ja bestseller. Aga mis sul endal kõigist neist rollidest kõige eredamalt meeles on? Kui algusest pihta hakata, siis milline on kõige õpetlikum seik või lugu

su grammatikukarjäärist ja kas keelekorralduslikud küsimused jätavad su praegu ükskõikseks või tekib vahel tunne, et äkki peaks sõna võtma?

Minu grammatikukarjäär, kui seda nii pidulikult nimetada, jäi õige lühikeseks ja midagi õpetlikku sellest meenutada ei ole. Grammatikagrupi juht Henno Rajandi oli suurejooneline inimene, grammatikagrupis oli hea seltskond ja meeldiv õhustik, aga selle aastakese vältel, mis ma seal vanemlaborandina tiksusin, ei saanud ma õieti aru, mille eest mulle palka makstakse. (Kui üks mu füüsikust sõber sama asja üle kurtis, siis leidsin küll kohe õige lähenemise ja soovitasin laborandipalka tõlgendada töötü abirahana.) Nii et kui Joel Sang pani Keeles ja Kirjanduses keeleosakonna toimetaja koha maha ja hakkas talle iseloomuliku intensiivsusega seda mulle sokutama, punnisin vastu üksnes moepärast, tegelikult olin töökoha vahetusest huvitatud. Toimetaja töö on konkreetne, ajakiri peab ettenähtud ajal ilmuma ja kindel tööüritm ei lase nõrgavõitu enesedistsipliiniga inimest liiga laiali valguda. Lisaväärtuseks oli asjaolu, et ega see töö ju eriti kontimurdev ei olnud ning aega jäi niihästi lugemiseks ja enesetäiendamiseks kui ka seltsieluks ja lullilöömiseks.

Ma ei usu, et neid inimesi oleks palju, keda keelekorralduse küsimused ükskõikseks jätavad. Aga ühes sõjaeelses käitumisraamatus oli ajalooline lause: „Kui jutt enamlastele läheb, on seltskonnana pidutuju kohe rikutud”. Keelekorralduse küsimustega on paraku sama lugu. Teatavasse ikka jõudnud inimene püüab oma närve säästa ja seda teemat vältida.

Oma kriitikukogemusi oled eelmise juubeli intervjuudes veidi kirjeldanud. Kas kirjanduskriitik sinus praegu enam häält ei tõsta või on viimasel ajal eesti kirjanduses ilmunud midagi, mida lugedes oled kaalunud, et võtaks ja kirjutaks sellest?

Kirjandusarvustusi meeldib mulle endiselt lugeda, aga ise neid kirjutada pole enam ammu mingit himu. Noorel inimesel on kriitikameel teravam ja maailmaparandamise kihk suurem. Pealegi olen ma pikka aega olnud ilukirjanduse toimetaja. Kuidas on võimalik arvustada seda, mille sa ise oled trükki andnud? Need rollid ei sobi kokku, need on teineteist välistavad.

Kes sind eesti kirjanduses läbi aegade üldse kõige rohkem on võlunud? Keda meie noorematest kirjanikest kõige olulisemaks pead või lihtsalt kõige suurema mõnuga loed?

Ma ei oska neile „kõige-kõige” küsimustele kunagi vastata, lugemiselamusi pakkunud kirjanikke on palju, mõni paljude teostega, mõni üheaainsaga. Üks lapsepõlvelemmikuid, kellele ma pole seniajani truudust murdunud, on Oskar Luts, eriti tema mälestused. Humoristide loen üldse mõnuga, praegu püüan Andrus Kivirähkilt mitte midagi vahele jätta. Aga see ei tähenda, et Luts ja Kivirähk on mu kõige suuremad lemmikud. Lemmikuid on lihtsalt nii palju, et ma ei suuda ammendavat nimekirja esitada. Kui tingimata vaja on, siis võib vaadata „Eesti kirjanike biograafilisest leksikonist”, seal on enamik üles loetud.

Kas ajakirja peatoimetaja oli tore olla? Ausalt öeldes selles rollis oli sind enne, kui sa sinna läksid, raske ette kujutada. Ja praegu tagantjärelegi näib uskumatu, et sa kunagi administreerimisega võinuksid tegeleda. Aga kuni sa peatoimetaja olid, paistsid sellekski suurepäraselt sobivat.

Ma ei kandideerinud Loomingu peatoimetaja kohale selleks, et oleks tore olla. See otsus tuli järsku ja mulle endalegi kaunis ootamatult, aga asjaolu ja kohusetunne sundisid tagant. Administreerimist ma tööpoolest eriti ei talu, aga sellega oli rohkem vaja tegelda alguses. Katsusin rohkem ikkagi keskenduda si-

sulisele toimetajatööle, võib-olla isegi liiga palju oma nina kolleegide töösse top-pides. Aga üldiselt arvan, et sain hakka-ma ja need ei olnud Loomingu elus kõige halvemad aastad.

Mis sulle tõlkimise kui tegevuse juures kõige enam mõnu on pakkunud? Miks sa üldse tõlkisid/tõlgid? Raha pärast natuke kindlasti, aga veel? Mis on su lemmik enda tõlgitud raamatute seas ja miks just see?

Ülikooli astudes oligi minu unistus saada tõlkijaks. Tegelikult ma selleks kõige paremini ei sobi, seda niihästi eba-piisava võõrkeeleoskuse kui ka iseloomu tõttu. Tõlkija peab olema usin ja järjekin-del töömesilane, kes iga päev eritab 1–2 lehekülge puhast teksti. Minu töömeetod on kaunis boheemlaslik ning ma pole seniajani ära õppinud, kuidas tõlkida professionaali kombel korraga vähe, aga see-eest kohe võimalikult korralikult. Mina olen algul teinud üsna sõnasõnali-se mustandi ja siis asunud seda eestipä-rastama. See on kurnav ja raiskab ilma-aegu aega, aga teisiti ma ei oska. Ja ega ma väga palju tõlkinud ju ka ei ole.

Kõige rohkem rahuldust on pakku-nud vähesed katsed tõlkida riimilist luu-let – vanamoodsalt, nii et riimid ja rütm jäävad paika. Millegipärast mõjub see vaimselt karastavalt. Hästi huvitav oli ka enda tõlgitud näidendit vaadata. Su-lev Teppart tellis kunagi Michael Frayni komöödia „Siin” tõlke ja ühe osalise pu-hul tuli mulle kohe pähe, et see sobiks hiigla hästi Helene Vannarile. Kujuta-sin tõlkimisel kogu aeg ette, kuidas see tekst tema suust kõlaks. Mainisin seda ka Sulevile, tema ütles huvitatult „ah-haa” ja kutsuski teisest teatrist Helene Vannari seda osa täitma. Ja Vannari tegi seda suurepäraselt, paremini pol-nud lihtsalt võimalik.

Raamatute tõlkimisega on nii, et ega ma pole ju midagi tõlkida võtnud, mis endale pole meeldinud, aga tõlkimise ajal satud autorile liiga lähedale, nii et

hakkad tema komplekse märkama ja kipud talle diagnoosi panema. Seetõttu olen ma raamatu tõlkimist lõpetades vahel ka pisut pettunud. Jean Rhysi lühiromaani „Suur meri Sargasso” ja Anthony Burgessi „Kellavärgiga apel-sini” puhul oli seda vahest vähem, neis õnnestus autoril ennast paremini peita ja varju jääda. Need ongi armsamad, eriti „Sargasso”, ehkki see mingit suure-mat tähelepanu ei pälvinud ja oli ärilises mõttes kirjastusele puhas äpardus.

Lisaks kirjanduskriitikale ja tõlkimi-sele oled koostanud ka kogumikke ja kaks luuleantoloogiat („Lauluraamat” (1996) ja „Viinakuu” (2010)). Oled ka ise kirjanduslikult katsetanud, nagu see nii hea väljendusoskusega inimese puhul ju lausa vältimatu ongi. Miks sa kirjanikuks ei hakanud?

Kirjanikuks ei hakata, kirjanikuks sünnitakse ja kirjanik ollakse. Kui sel-leks pole sünnitud, pole mõtet ka hakata.

Viimastel aastatel oled pühendunud sõnade päritolu uurimisele. Missugust kolme või nelja oma etümologiseerin-guist ise kõige suuremaks saavutuseks või kõige erutavamaks avastuseks pead? Kas on kogunenud ka loend salapärasest sõnadest, mille jälile sa pingutusist hoolimata pole saanud?

Etümoloogiad sünnivad mitut moodi, ühed sihipäraselt mingit mõtet arenda-des või mõnda niidiotsa harutades, teiste otsa komistad poolkogemata. Enda jaoks on huvitavamad esimesed, sest nendele on kulunud rohkesti aega ja vaeva, ning kui lõpuks tulemuseni jõuad, on ka ra-hulolu suurem. Sellised sõnad on olnud näiteks *simman*¹, (*taeva*)*laotus*² ja *viik* (see viimane etümoloogia on mul veel avaldamata). Lootusetutest sõnadest ma loendit koostanud ei ole, aga mõned näi-

¹ U. Uibo, Etümoloogilisi märkmeid (V). – Keel ja Kirjandus 2008, nr 6, lk 459–467.

² U. Uibo, Jumalik sõna: *taevalaotus*. – Keel ja Kirjandus 2009, nr 8–9, lk 709–714.

ted pakuvad end iseenesest, kas või *lubi* ja *põis*, millel teistes läänemeresoome keeltes selged vasted puuduvad, aga vähemalt *põis* võiks vormi järgi otsustades olla ürgvana sõna.

Sõnade päritolu selgitamisel oled süüvinud eesti keele ajalukku ja jälginud meie sõna- ja mõistevara kujunemist. Varasema aja kohta saab teha oletusi ju ainult häälikuloolistele rekonstruktsioonidele tuginedes. Kui töökindlaks sa niisugust etümologiseerimist pead? Kus on häälikuloolise meetodi piirid?

Rekonstruktsioonidele tuginev häälikulooline meetod on töökindel teatavais kitsais piirides. Kui eri keelte samatähenduslike sõnade vahel on reeglipärased häälikulised vastavused, siis on tõenäoline, et need sõnad on mingil kombel ajalooliselt seotud. Probleemid algavad sellest, kui häälikulised seosed ei ole päris reeglipärased või kui tähendused pole päris kattuvad. Uuemate sõnade puhul on materjali põhimõtteliselt rohkem ja nende päritolu on võimalik sageli tuvastada ka siis, kui seosed on reeglipäratud. Sõnade areng ongi pahatihti reeglipäratu ja häälikulooline meetod on selles mõttes piiratud, et reeglipäratud arengud jäävad avastamata. Vahel võib küll oletusi teha, aga kindlamal pinnal liigutakse ikkagi siis, kui häälikulised ja semantilised vastavused on head. Ülejäänud puhkudel võidakse vaidlema jääda, isegi kui terve mõistus selgelt mingi lahenduse kasuks räägib. Varasem läänemeresoome sõnavara uurimine on minu meelest olnud mõnevõrra natsionalistlik või rahvusromantiline, ükskõik, kuidas seda nimetada. Mõne pisikese reeglipäratuse tõttu on väga usutavaid laenuhüpoteese vahel kergekäeliselt hüljatud. Näiteks isegi kõige uuemas akadeemilises soome etümoloogiasõnaraamatus pole sõnu *järv* ja *mets* balti laenudeks tunnustatud, mida nad kõige ilmsemalt on. Iseenesest väga

heas germaani laenude kataloogis on selgesõnaliselt eitatud sõnade sm *avio*, ee *abi*- (sõnas *abielu*) ja *tihhe* ~ *tihke* germaani päritolu, ehkki erinevused eeldatava germaani originaali ja läänemere vaste vahel on mikroskoopilised ja hõlpsti põhjendatavad.

Viimase 400 või veidi rohkemagi aasta kohta on olemas juba päris rikkalikult ka kirjalikke materjale. Mis ajalõik või autor XVII–XIX sajandist sulle sõnavaraliselt kõige põnevam tundub? Kelle tekste tasuks ja tuleks veel lähemalt analüüsida?

Eriti põnev on Rootsi aeg, mis on eesti kirikukirjanduse sünniaeg koos sellega kaasneva sõnavara edendamise ja saksa pastorite poolt, aga teisalt ka XIX sajand, mil eesti kirjakeele sõnavara arendamine läheb sakslastelt üle eesti haritlaste kätte. Rootsiaegse kirjakeelega on viimasel ajal jõudsasti tegeldud ja sellest on mulle tohutult abi olnud, aga murrangulist XIX sajandit on detailides liiga vähe uuritud ja meie teadmised on kaunis üldjoonelised. Me ei oska isegi esitada ammendavat nimekirja, millised sõnad on meie kirjakeelde toonud F. R. Kreutzwald, Jakob Hurt, C. R. Jakobson, M. J. Eisen, Ado Grenzstein, K. A. Hermann ja kõik need teised, tavaliselt opereeritakse ikka üksiknäidetega.

Etümoloogiaga tegelema asudes polnud mul esialgu üldse kavas vanema kirjakeele ainestikku süveneda, kavatsesin seda kasutada üksnes illustratiivse materjalina. Aga mida aeg edasi, seda rohkem ma sellesse sukeldusin. Mulle selgus nimelt üsna varsti, et kui me sõna ajalugu uurides ei tee endale kas või üldjoontes selgeks tema käekäiku kirjakeeles, siis võib väga rängalt puusse panna ja imelike eksijäreldusteni jõuda, näiteks mõne uue, alles XX sajandil sõnaraamatuisse ilmuva vene laensõna puhul hakata otsima selle lähtekohta alamsaksa keelest, nagu sõna *paak* 'vedelikumahuti' puhul ongi tehtud.

Kuidas sa suhtud uudissõnade loomise algatustesse: kuidas hindad Johannes Aaviku panust või praegusi „sõnausi”? Kas sõnade sihipärane loomine on ilmtingimata vajalik või tekiksid kõige loomulikumat uued sõnad uute mõistete sügenemisel spontaanselt niikuinii?

Muidugi võib arvata, et pikapeale tekiksid nad nagunii, aga on küsitav, kas see isevoolu teed minek arenenud kirjakeele vajadusi suudaks paremini rahuldada. Kõigis arenenud kirjakeeltes on sõnu suuremal või vähemal määral sihipäraselt loodud, ma ei saa aru, miks eesti keel peaks siin erand olema. Häiriv on pigem see, kui sõnad on keeles tegelikult juba olemas ja neid ilma mingi nähtava vajaduseta asendama kiputakse.

Kuuldavasti on sul järgmisena kavas isikunimede uurimine. Mida sa täpselt uurima tahad hakata ja milleni loodad jõuda?

See pole mingi minu eraprojekt. Eesti Keele Instituudis on valminud kohanimede koondkäsitlus ja järgmisena on kavas raamat perekonnanimedest. Selle projekti juht on Peeter Päll, mina olen tõenäoliselt üks osalistest. Kogu see asi on alles oraste peal, nii et midagi konkreetset pole sellest esialgu rääkida.

Olid pikka aega kõneaineks seoses viitsimatusega endale passi muretsema. Nüüd aga kasutate seda reisimisel agaramalt kui enamik teisi. Mis selle reisimisega on? Kas see on lihtsalt ajaviide või otsid reisides ka mingit suuremat sisu ja vastust maailma või iseenese kohta?

Reisimine on ühelt poolt puhkus ja lõõgastumine, teiselt poolt silmaringi avardamine. Kui oled oma silmaga erinevaid kultuure näinud, siis mõistad paremini, kui mitmekesine on maailm ning et Tusti või Kuudeküla ei ole maailma keskpunkt, elu ilmutab ennast mujalgi väga värviküllaselt.